

БЕССАРАБСЬКА ГУБЕРНСЬКА ВЧЕНА АРХІВНА КОМІСІЯ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ АРХЕОГРАФІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

В.М.Хмарський

(доктор історичних наук, професор,
Одеський національний університет імені І.І.Мечникова)

Стаття посвячена археографічеської діяльності Бессарабської губернської ученої архівної комісії в кінці ХІХ – началі ХХ вв. Діяльність комісії по пошуку, описанню і публікації історических істочників показана в контексте розвитку археографії на Юге України і діяльності других археографіческих учреждений края.

The article deals with the archaeographic activity of the Bessarabia province Scientific Archive Commission (turn of the 20th century). Its activity in the field of acquisition, preservation and publication of historical sources is shown in the context of the development of archaeography at the south of Ukraine and the activity of other scientific archaeographic institutions.

У час 20-ї річниці незалежної України є нагода переосмислити не тільки той шлях, що його пройшло наше суспільство упродовж цього часу, але й досягнути становлення цього феномена протягом століть. Історичній науці, очевидно, тут належить особлива роль. Говорячи про таку складову України, як Українське Придунав'я, думаємо, що інкорпораційні зусилля в інтелектуальному полі тут перманентно залишатимуться актуальними. В історії історичної науки у Бессарабії ще залишаються певні прогалини, ліквідація яких дозволила б додати свою лепту до цих зусиль. Йдеться про інтеграцію діяльності Бессарабської губернської ученої комісії (БУАК) і її співвіднесення з контекстом розвитку археографії на півдні України на межі ХІХ – ХХ ст.

Свого часу, працюючи над проблемою археографічної діяльності наукових установ на півдні України і зокрема губернських учених комісій, автор статті (який мав честь у 2004 році захистити докторську дисертацію у присутності вельмишановного ювіляра) (1) не наважився приєднати доробок БУАК до всього здійсненого цими установами у царині археографії. Не робить цього і А.Є.Заяць – автор навчального посібника з археографії, де у розділі про історію археографії цілий пункт одного з параграфів, присвячений археографічній діяльності губернських учених комісій (2, 77-85). Вирішивши повернутися до цієї проблеми, ще раз зупинимось на тому контексті, про який йдеться у назві статті.

Загалом у розвитку археографії на півдні України можна виділити, якщо брати за основу процес інституціалізації, чотири періоди. Становлення археографії у краї відбувалося протягом другої чверті ХІХ ст. Процес цей складався з двох фаз. Перша – час спорадичної діяльності окремих археографів (М.Н.Мурзакевич, архієпископ Гавриїл (В.Ф.Розанов), А.О.Скальковський та ін.). Історичні джерела вони публікували у періодичній пресі та своїх творах. Друга – виникнення і початок діяльності Одеського товариства історії і старожитностей (ОТІС), у якому археографія посіла помітне місце і набула систематичності. Наступний період (друга половина 50-х – середина 80-х рр. ХІХ ст.) характеризується тим, що основним репрезентантом археографічної діяльності у краї було ОТІС. Ця наукова установа здійснювала, хоча й не часто, пошукові експедиції, залучала до своєї роботи власників рукописних колекцій, збільшувала власне зібрання манускриптів і, врешті, значно розширила коло опублікованих історичних джерел.

Від середини 80-х рр. і до початку ХХ ст. розпочалася трансформація центрів

археографічної діяльності у регіоні. Монополія ОТІС на півдні України в цій царині завершилася з виникненням у 1887 р. у Сімферополі Таврійської ученої архівної комісії (ТУАК). А це призвело до інтенсифікації пошукової роботи в архівах, сприяло дбайливішому збереженню архівних матеріалів і більш енергійному введенню їх до наукового обігу. Заключний період пов'язаний з виникненням у 1903 р. ще одного потужного наукового осередку – Катеринославської ученої архівної комісії (КУАК). Тоді до археографічної діяльності в Одесі, Сімферополі, Катеринославі було залучено близько ста науковців, котрі представили на достатньо високому науковому рівні кілька сотень археографічних публікацій, в яких було оприлюднено тисячі документів і наративів. Через події 1917-1920 рр. було припинено діяльність усіх установ, що провадили археографічну роботу на півдні України (3).

Саме на останній із зазначених періодів і припадає поява БУАК. Виникнення губернських учених архівних комісій – це прояв процесу подальшого організаційного розвитку історичної науки в Російській імперії. Вони стали місцевими історичними товариствами, які спрямували свої зусилля переважно на вивчення писемних джерел. Діяльність учених архівних комісій велась у трьох основних напрямках: архівному (створення історичних архівів шляхом накопичування документів), археографічному (описування та публікація історико-юридичних актів) та археологічному (розкопки, вивчення старожитностей краю тощо). По суті, вони також не уникнули синкретизму, як і ОТІС, і виконували функції одразу кількох наукових товариств.

Не була винятком, наприклад, ТУАК. Хоча найбільше кримчани упоралися з першим основним завданням: ними переглянуто й упорядковано понад 150 тисяч архівних справ у відомчих архівах губернії і створено спеціальний Сімферопольський губернський історичний архів, до якого було відібрано понад 10 тисяч справ. Комісія спромоглася, за скрутних фінансових обставин, розпочати й успішно видавати протягом 33 років «Известия» (у 1887-1920 рр. побачило світ 57 випусків). За цей час було проведено понад 250 засідань, де виголошено понад 400 доповідей. Багато з них були представленням історичних джерел, підготовлених до друку. Серед 150 авторів понад 40 виявили себе археографами. Найактивнішими були Ф.Ф.Лашков та А.І.Маркевич, публікації яких становлять третину археографічного доробку ТУАК.

З приблизно 450 опублікованих на сторінках «Известий» матеріалів четверту частину складають археографічні публікації. Важливою рисою у діяльності ТУАК було те, що члени комісії обговорювали теоретичні проблеми археографії. Під час підготовки до друку пам'яток дипломатичних зносин Кримського ханства з Московською державою, а за тим і ордерів Г.Потьомкіна і П.Зубова, постало питання про принципи публікації історичних джерел. Після жвавої дискусії було вирішено друкувати документи без змін, тобто некритично, не побоюючись «увічнити малограмотність писарчуків» минулого.

Активна археографічна діяльність ТУАК тривала й у перші десятиліття ХХ ст. Це контрастувало з ситуацією в ОТІС. Перше десятиріччя нового століття виявилось плідним на видання – вийшло шість томів «Записок», а у другому – п'ять. Систематично археографічні публікації з'являлися лише у секретаря О.І.Маркевича. Після його смерті (1903) процес публікації історичних джерел став стихійним. Тематика публікацій характеризувалася розпорошеністю. Географічно вона звузилася до меж турецької Очаківської області (до кінця ХVІІІ ст.) або Херсонської губернії (у ХІХ ст.) чи навіть Одеси, якщо торкалася персоналій. Зникла зі сторінок «Записок» і козацька тема. Все це свідчить про маргінальний характер археографічних досліджень в ОТІС на той час (4).

Найближчими до Одеси були губернські центри у Херсоні, Катеринославі та Кишиневі і саме там варто було б чекати зусиль, що сприяли заснуванню губернських учених архівних комісій, адже у самій Одесі через наявність ОТІС таку комісію відкрити

не дозволили (5, 109-110). Дійсно, як свідчить справа «Про заснування Херсонської ученої архівної комісії», котра зберігається у фонді «Департаменту загальних справ міністерства внутрішніх справ» у Російському державному історичному архіві (Санкт-Петербург), Херсонський губернський статистичний комітет у своєму засіданні від 11 вересня 1897 р. зніціював створення такої комісії у Херсоні. Після узгодження всіх процедур цю комісію було відкрито 31 травня 1898 р. (6). Утім у подальшому розгорнути роботу у Херсоні не вдалось і її існування тривало лише на папері (7).

У названому вище фонді наявна невеличка справа «Про заснування Бессарабської ученої архівної комісії у місті Кишинів», що містить кілька засадничих документів, нині відомих переважно з друкованих матеріалів БУАК. Ключовим документом, звичайно, є лист бессарабського губернатора О.П.Константиновича до міністра внутрішніх справ І.Л.Горемікіна від 23 березня 1898 р., в якому він вказує на те, що відбувається «велика справа збудження у губерніях любові до їхніх історичних пам'яток і вжиття заходів щодо повідомлення про них, описання й запобігання від псування та знищення». Характерно це й для Бессарабії – «багатої країни історичною долею й різноманітними пам'ятками, важливими у багатьох відношеннях, й історичними особами. З іменами й діяльністю яких пов'язана доля цього краю, що слугував протягом сторіч ареною життя і боротьби багатьох народів і племен, різноманітних як за національністю, так і за вірою, вдачею, звичаями та побутом». Комісію було відкрито менш ніж через півроку – 23 серпня 1898 р. Тоді її головою обрали директора Кишинівського реального училища М.Д.Кодряна, помічником голови (заступником) – директора народних училищ О.Л.Крилова, а секретарем («діловодом») – помічника інспектора Кишинівської духовної семінарії І.М.Халіппу (у тексті – Халепу) (8). Питання заснування та основних напрямків діяльності БУАК уже ретельно опрацьовано в історіографії (9; 10), і тому не будемо спеціально зупинятись на цьому.

Комісія, як відомо, спромоглася видати три томи «Трудов» (1900-1907). Доробок цілком пристойний з огляду на непростий час, у який довелося діяти комісії, та скромні наукові сили провінційної околиці. Якщо не брати до уваги оприлюднених протоколів та звітів, то там нараховується 23 публікації, що належать усього п'яти авторам. З них І.М.Халіппа є автором і упорядником 15 матеріалів, які становлять 95 % обсягу «Трудов» (і це без урахування того, що переважно саме він є укладачем звітів, протоколів і покажчиків до кожного з томів). Серед названих публікацій до суто археографічних можемо віднести дев'ять: три – у першому томі, одна – у другому, п'ять – у третьому. Разом вони становлять чверть обсягу «Трудов». З них вісім відносимо до проявів едиційної археографії, одну – до камеральної археографії.

Спеціальних археографічних завдань БУАК перед собою не ставила, як це прямо не передбачалось і для інших комісій, призначення котрих бачили у заснуванні історичних архівів «для зосередження і вічного зберігання архівних справ і документів, що були не потрібні для поточного ведення справ, але більш або менш важливих в історичному відношенні», а також для збирання й упорядкування названих документів, укладання відповідних описів і покажчиків задля зручнішого використання їх науковцями (11, 11). «Лазівка» містилась у передостанньому пункті міністерського циркуляру: «Учені комісії, незалежно від прямого свого обов'язку, зважаючи на місцеві обставини, включають до кола своїх занять розшук, опис і пояснення всіляких інших пам'яток старовини» (11, 12).

Проте поступове накопичення у розпорядженні БУАК значної кількості історичних джерел мало об'єктивно «наштовхнути» її археографічну діяльність, як це було в інших комісіях. Так, уже на четвертому засіданні БУАК (вересень 1898 р.) було запропоновано розглядати досвід ТУАК у виданні праць, взявши для розгляду один з випусків її «Известий» (12, 377). У серпні 1902 р. на засіданні БУАК виникла дискусія, коли один із

членів комісії запропонував змінити її назву, перетворивши на «Товариство історії і статистики». І.М.Халіппа заперечив, вказавши, що «статистика є лише один із методів розробки історії» і тому, якщо перейменувати комісію, то ліпше було б її назвати «Товариство історії і старожитностей», але «для того потрібен солідний учений персонал, якого Кишинів не може поки мати» (13, 515). Очевидна аналогія з Одеським товариством історії і старожитностей.

З огляду на це не дивно, що вже на перших загальних зборах БУАК (січень 1899 р.) І.М.Халіппа, говорячи про численні матеріали родових архівів, зазначив: «Наш обов'язок, звичайно, розшукувати і публікувати все найцікавіше з цих документів, здатне дати нові дані з історичної географії й етнографії краю» (10, 397). Наступного місяця під час обговорення першого тому «Трудов» О.Л.Крилов наполягав на такому його змісті, який би відповідав головним цілям і завданням комісії, а саме – на першому плані мало «стояти опублікування архівних матеріалів» (12, 387).

Не чужим для БУАК було саме слово «археографія», зокрема похідні від нього. Так, І.М.Халіппа, наполягаючи на збереженні всіх документів у відомчих архівах, посилався на європейський досвід: адже «іноземні археографічні учені товариства на основі всебічної систематизації навіть цілком розрізнених старовинних документів, і відомостей, що в них містяться, розв'язують важливі філологічні, етнографічні й історичні проблеми» (12, 385-386). Готуючись до Археологічного з'їзду у Києві у БУАК вирішили створити підкомісію для складання проекту правил щодо розгляду архівних справ і для цього мали намір запросити спеціалістів зі слов'янської археографії (12, 391). Очевидно, що в обох випадках це було не сучасне тлумачення терміна, а архаїчне – у першому випадку у сенсі архівознавства, а у другому – опису старожитностей. Загалом важливо те, що комісія залишалася небайдужою до опрацювання й оприлюднення архівного матеріалу, виконуючи своє основне завдання – створення Історичного архіву через відбір «важливих» матеріалів у місцевих архівах, насамперед губернського правління та духовної консисторії. Щоправда матеріали, які там зберігалися, були не раніше початку ХІХ ст., і тому члени комісії, як зазначалося вище, особливу надію покладали на родові архіви, які могли б дати матеріали значно раніші. Тому БУАК звернулася «до окремих представників бессарабського дворянства з проханням записатись в число членів комісії і посприяти її діяльності тим, щоб надсилати документи і предмети старовини» (12, 396). Такий метод був ефективним: і в ОПС, і в ТУАК він виявився найпліднішим для археографії.

Втім, обидва шляхи дали свої результати. У жовтні 1898 р. І.М.Халіппа повідомив комісії про три грамоти господарів, що зберігалися в архіві духовної консисторії, а вчитель з Болграда С.Потоцький – про зібрання місцевих старожитностей, в т.ч. й шістьох документів (12, 380-381; 384) У грудні секретар повідомив про чотири документи господарів, а фабричний інспектор Ю.І.Левінський надіслав ще одну грамоту (12, 384). Накопичені актові матеріали (19, в т.ч. грамоти господарів, патріарха, рішення дивану, розпорядження, свідоцтва, записи, донесення тощо) було опубліковано у тематичній добірці (14). У невеличкій післямові упорядник (І.М.Халіппа) висловив побажання, щоб до комісії надсилали подібні документи, адже «лише через видання старовинних актів, які стосуються нашої території, можливо буде скласти ономастикон найдавніших наших поселень і розв'язати заплутані проблеми історичної етнографії краю» (14, 233).

Нагромадження подібних історичних джерел тривало надалі й уже з родових архівів. 12 документів, зокрема три грамоти господарів було здобуто на початку 1899 р., і вони з'явилися на сторінках «Трудов» завдяки співпраці з З.Ф.Доніч (уродженої Карп-Руссо) (15). Восени наступного року І.М.Халіппа повідомив про перші три грамоти щодо вотчини села Боюкан у передмісті Кишинева (16, 427). Розгортання нових придбань

призвело до появи у другому томі «Трудов» найбільшої добірки актових матеріалів (понад чотири десятки, серед яких 29 грамот господарів) (17). На початку 1903 р. він працював у родовому архіві І.В.Дическула і віднайшов ще три грамоти першої половини XVII ст., які було опубліковано у третьому томі «Трудов» (18). Там само побачили світ майже три десятки документів з вотчини Грушка, що належала місту Кишиневу – опубліковано всього дві грамоти, а переважають різноманітні господарчі «записи» (19).

Отже, половина археографічних публікацій стосувалася тематично середньовічної та ранньомодерної історії Молдавії. Друга група – три публікації належать до історії XIX століття і пов'язані з різноманітними персоналіями. Так, випадкове придбання Д.В.Щегловим листа колишнього архієпископа Могилівського Анатолія Мартиновського невідомій особі, написаного між 1868 та 1872 рр., про шанування і значення ікон знайшло свою реалізацію у публікації (20). С.М.Аснаш представив комісії лист князя А.І.Горчакова до свого брата О.І.Горчакова – на той час військового міністра Російської імперії (1812 р.) (21), а П.Т.Коломойцев з Ізмаїла – добірку з 10 документів про діяльність генерал-майора С.О.Тучкова й ушанування його пам'яті у названому місті (1812-1886 рр.) (22).

Відзначилася БУАК і проявами камеральної археографії. Так, у лютому 1899 р. І.С.Фрацман, одержавши у тимчасове користування «Зведення указів і розпоряджень обласного та єпархіального начальства» (10-30-ті рр. XIX ст.), що належав церкві містечка Вад-Рашков Сорокського повіту, умістив у протоколах опис 48 документів з неї (12, 388-390). В ухвалі зазначено намір звернутися до єпископа Кишинівського і Хотинського Іакова за сприянням, «щоб священники, описуючи наявні в церквах рукописи, старовинні друковані видання і предмети, надсилали такі описи через консисторію до комісії» (12, 390).

Найбільшим камеральним проектом став опис документів з колишнього родового архіву Худобашевих, частини якого потрапили свого часу до Бессарабського обласного архіву, а тоді зберігалися губернським правлінням (23). Ця публікація вигідно відрізняється від решти докладною, хоча й не розлогою передмовою. В ній упорядник (І.М.Халіппа) розповів про родину власників архіву, як скористався допомогою при перекладі з вірменської мови ректора Ечміадзінської духовної академії К.І.Костанянца та принцип розташування документів у описі. Так з'явився реєстр з 60 документів, котрі засвідчують листування представників згаданої родини з місцевою церковною адміністрацією (10-30-ті рр. XIX ст.). Важливо, що перелік не «глухий», а з зазначенням змісту й навіть стислим переказом чи вказівкою на найважливіші фрагменти.

Методика видання історичних джерел у БУАК не була на дуже високому рівні. Як уже зазначалося, часто-густо відсутня передмова, хоча примітки наявні як текстуальні, так змістові. Важливо відзначити, що молдавські грамоти друкували майже завжди двома колонками – мовою оригіналу та переклад. Археографічний доробок БУАК у цілому значніший, оскільки межі статті не дозволяють зупинитися на огляді джерел, опублікованих посеред текстів історичних розвідок, а таких набирається кілька десятків.

У перші роки XX ст. діяльність БУАК почала «видихатися». Симптоматичним стало зменшення кількості членів. Якщо у 1898 р. внески здали (а це вважалось основною умовою членства) понад 180 осіб, у 1899 р. – 103, то у 1900 р. – всього 73, а у 1901 р. – ледве 60 (16, 444). Гадаємо, певною мірою відтягнуло на себе і без того скромні наукові сили створене у 1904 році Бессарабське церковне історико-археологічне товариство, проект статуту якого ще у січні 1903 р. І.М.Халіппа представив на засіданні БУАК (13, 509). Але найслабкішим місцем у діяльності БУАК було те, що вся її діяльність трималася на одній особі – І.М.Халіппі. Очевидно, з його від'їздом у середині десятиліття інспектором народних училищ до Катеринославської губернії робота комісії

різко загальмувалась, і третій том «Трудов» став останнім.

Для того щоб контекст був повним, зазначимо, що за перших симптомів приглушення діяльності БУАК на європейському півдні Російської імперії у межах України виник ще один центр археографічної діяльності у Катеринославі. Зусиллями місцевих науковців у 1903 р. було створено Катеринославську учену архівну комісію (КУАК). Її виникнення було підготовлено розвитком краєзнавства на тодішній Катеринославщині. Найкращі місцеві сили гуртувалися навколо газети «Екатеринославские губернские ведомости». Ідея створення архівної комісії виникла там ще у середині 90-х рр. XIX ст., але реалізувати її вдалось пізніше (24). Наукове обличчя установи визначала творчість В.О.Біднова, О.Г.Богуміла, Д.І.Яворницького, Д.І.Дорошенка, Я.П.Новицького, В.І.Пічети та А.С.Синявського. У висхідних світоглядних засадах цієї комісії чітко простежувались «українофільські» сюжети, що відбивалося в археографічних публікаціях і цим відрізняло її від інших осередків у регіоні.

Основними завданнями новоствореної комісії було виявлення, обстеження й упорядкування архівів, складання описів архівних справ і видання документів. Сприяв розгортанню діяльності КУАК XIII Археологічний з'їзд, який відбувся 1905 р. у Катеринославі. Там працювала секція археографії й архівознавства, на якій головував А.С.Синявський. Науковці КУАК проводили дослідження архівів відомчих установ на Катеринославщині (25). Друкованим органом КУАК були «Летописи». За 12 років (1903-1915) опубліковано 10 випусків, котрі увібрали в себе основний науковий доробок комісії. До складу комісії в різні роки входило від 50 до 70 чоловік. Про розмах археографічної діяльності в КУАК свідчить те, що з 22 осіб, чії праці публікувалися, 18 виступили як археографи. Вони представили понад 80 археографічних публікацій, котрі загалом становлять понад 60 відсотків обсягу «Летописей».

Відомий український історик Д.І.Дорошенко писав: «архівні комісії згуртували біля себе місцевих дослідників історії і їх видання чимало прислужилися для української історіографії розробкою історії окремих українських земель» (26, 202-204). Утім, маємо констатувати, що ця сентенція у своїй завершальній частині навряд чи слухна щодо Бессарабської ученої архівної комісії. Адже це скромне наукове співтовариство існувало не тільки поза межами сучасної України, а його археографічний доробок, уміщений у трьох томах, що вклався б в одну книжку, в основному торкався сучасної Молдови, частково Румунії і дуже опосередковано Південної Бессарабії. Однак, з огляду на те, що комісія існувала в одному творчому полі з усіма подібними установами і найближче з південноукраїнськими, то її будь-який доробок не можна не уявляти без інтегрованого погляду як на археографічну, так і на всі інші сфери її діяльності.

1. Хмарський В.М. Археографічна діяльність наукових установ на півдні України у XIX – на початку XX ст.: Автореф. на здоб. наук. ступ. д.і.н. – Одеса, 2004.
2. Заяць А.Є. Спеціальні історичні дисципліни. Зошит 1. Археографія : Навчальний посібник. – Львів, 2010.
3. Хмарський В.М. До питання про періодизацію історії археографії на півдні України (XIX – початок XX ст.) // Наукові записки. Збірник праць молодих учених та аспірантів. – Т.11. – К., 2005.
4. Хмарський В.М. Основні тенденції розвитку археографії на Півдні України (кінець XIX – початок XX ст.) // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. Частина 2. – Чернівці, 2004.
5. Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету (Одеса). – Одеса, 1998. – Вип.6.
6. Російський державний історичний архів. – Ф.1284. – Оп.185. – Спр.2. – 21 арк.
7. Сінкевич І.Ю. Херсонська губерньська архівна комісія // Заселення Півдня України:

- проблеми національного та культурного розвитку. Наукові доповіді міжнародної науково-методичної конференції (21-24 травня 1997 р.). – Херсон, 1997.
8. Російський державний історичний архів. – Ф.1284. – Оп.186. – Спр.183. – 7 арк.
 9. Бутакова О. Діяльність Бессарабської губернської вченої комісії у світлі її «Трудів» // Історіографічні дослідження в Україні. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. – № 18.
 10. Циганенко Л.Ф. Бессарабська губернська вчена архівна комісія: до історії створення // Часопис української історії. – Вип. 20 / Кафедра української історії та етнополітики Київського національного університету. – 2011.
 11. Халиппа И.Н. Идея губернских архивных ученых комиссий по Н.В.Калачеву, И.Е.Андреевскому и А.Н.Труворову и учреждение комиссии в г. Кишиневе // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1900. – Т.І.
 12. Протоколы и журналы Бессарабской губернской архивной комиссии / Сообщ. И.Н.Халиппа // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1900. – Т.І.
 13. Протоколы и журналы Бессарабской губернской ученой архивной комиссии (с 12-го января 1902 года по конец 1903 года) // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1907. – Т.ІІІ.
 14. Материалы для истории Кишинева XVI-XVIII вв. / Сообщ. И.Н.Халиппа // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1900. – Т.І.
 15. Коллекция старинных документов из фамильного архива г-жи З.Ф.Донич, урожденной Карп-Руссо / Сообщ. И.Н.Халиппа // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1900. – Т.І.
 16. Протоколы заседаний Бессарабской губернской ученой архивной комиссии (с 4-го марта 1900 года по 22-е декабря 1901 года) // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1902. – Т.ІІ.
 17. Документы XVII-XVIII вв., касающиеся вотчины села Боюкан, ныне предместья гор. Кишинева / Сообщ. И.Н.Халиппа // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1902. – Т.ІІ.
 18. Три влахо-болгарских грамоты (1624-1629 гг.) / Сообщ. И.Н.Халиппа // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1907. – Т.ІІІ.
 19. Дополнительная серия документов XVI-XVIII вв., относящихся к истории города Кишинева / Сообщ. И.Н.Халиппа // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1907. – Т.ІІІ.
 20. Письмо Анатолия Мартыновского, бывшего архиепископа Могилевского / Сообщ. Д.В.Щеглов // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1900. – Т.І.
 21. Письмо князя Андрея Ивановича Горчакова князю Алексею Ивановичу Горчакову (1812) / Сообщ. С.М.Аснаш // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1907. – Т.ІІІ.
 22. Документы, выясняющие заслуги генерал-майора Сергея Алексеевича Тучкова по устройству и заселению измаильского предместья «Тучкова» и переселению задунайских некрасовцев в Бессарабию / Сообщ. П.Т.Коломойцев // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1907. – Т.ІІІ.
 23. Описание 60-ти армянских документов из бывшего фамильного архива Худобашевых / Сообщ. И.Н.Халиппа // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1907. – Т.ІІІ.
 24. Ковальский Н.П., Абросимова С.В. Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии (1903-1916 гг.) // Археографический ежегодник за 1988 год. – М., 1989.
 25. Журба О.І., Абросимова С.В. Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії // Український археографічний щорічник. Вип.1. – К., 1992.
 26. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1995.